

Pengaruh populariti calon, sentimen nasional dan politik pembangunan dalam Pilihan Raya Kecil (PRK) P185 Batu Sapi, Sabah

Junaidi Awang Besar¹, Mohd Fuad Mat Jali¹, Novel Lyndon¹

¹Pusat Pengajian Sosial, Pembangunan dan Persekitaran, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia

Correspondence: Junaidi Awang Besar (email: jab@ukm.my)

Abstrak

Pilihan Raya Kecil (PRK) P185 Batu Sapi yang diadakan pada 4 November 2010 berlangsung berikutan kematian penyandanginya iaitu mendiang Datuk Edmund Chong Ket Wah, 54 tahun pada 9 Oktober 2010. PRK ini melibatkan pertandingan tiga penjuru, iaitu antara Barisan Nasional (BN) diwakili oleh balu mendiang Datuk Edmund iaitu Linda Tsen Thau Lin; Parti Keadilan Rakyat (PKR) diwakili oleh Ansari Abdullah; dan Parti Maju Sabah (SAPP) diwakili oleh presidennya Datuk Yong Teck Lee. Artikel ini bertujuan menganalisis pengaruh populariti calon di samping sentimen pembangunan dan kenegerian dalam mencorakkan pola pengundian dalam PRK di Batu Sapi. Menggunakan data sekunder dan pemerhatian di lapangan, kajian ini mendapati bahawa pola pengundian menunjukkan pengundi Bumiputera Islam cenderung dipengaruhi oleh sentimen politik pembangunan; manakala pengundi Cina cenderung sama ada kepada PKR yang bergantung kepada sentimen politik nasional (tsunami politik PRU 2008) atau SAPP yang popular sebagai bekas Ketua Menteri Sabah yang memperjuangkan isu kenegerian “Sabah untuk rakyat Sabah”. Justeru, majoriti 60.1 peratus pengundi Bumiputera Islam daripada keseluruhan pemilih di Batu Sapi telah mempengaruhi keputusan PRK ini yang memihak kepada BN dengan majoriti 6,359 undi. Secara realitinya sentimen politik pembangunan masih menjadi pertimbangan utama pengundian dalam kalangan pengundi di Batu Sapi.

Katakunci: pilihan raya kecil, pola pengundian, politik pembangunan, populariti, pengundi, sentimen

Influence of candidates' popularity, national sentiment and development in the by-election of P185 Batu Sapi, Sabah

Abstract

The by-election of P185 Batu Sapi was held on 4 November 2010 following the death of the late incumbent Datuk Edmund Chong Ket Wah, 54, on October 9, 2010. The by-election was a three corners competition involving Barisan Nasional (BN) represented by the widow of the late Datuk Edmund, Linda Tsen Thau Lin, Parti Keadilan Rakyat (PKR) represented by Ansari Abdullah and the Sabah Progressive Party (SAPP) represented by her president Datuk Yong Teck Lee. The present article was aimed at analysing the influence candidates' popularity besides sentiment on development and “Sabah for the people of Sabah” on the voting patterns of the Batu Sapi by-election. Using secondary data dan field observation, findingof the study revealed that the voting patterns of the Muslim Bumiputera voters tend to favour sentiment of development; the Chinese voters split up into two parts, some in favour of SAPP attracted over the sentiment on Sabah for the people of Sabah and others in support of PKR which depent national political sentiment. Thus, support of the majority of Muslim Bumiputera which form 60.1 percent of the entire voters in Batu Sapi, have influenced the result of the by-election in favor of BN with a majority of 6,359 votes. This indicates that the reality of Sabah political sentiment is primarily tied up to local development agenda in shaping the pattern of voting in Batu Sapi.

Katakunci: by-election, politic of development, popularity, sentiment, voter, voting pattern

Pengenalan

Malaysia mengamalkan sistem pilihan raya yang berteraskan tiga prinsip utama, iaitu pertama, berasaskan undi majoriti mengikut kaedah *First Past The Post System*, calon yang menang adalah calon yang memperoleh undi terbanyak walaupun hanya mendapat kelebihan satu undi mengatasi calon lawannya yang lain; kedua, berasaskan pemilihan seorang perwakilan mengikut bahagian pilihan raya sama ada bahagian pilihan raya Parlimen atau bahagian pilihan raya Negeri (*Single Member Territorial Representation*); dan ketiga, berasaskan sistem penyertaan pelbagai parti politik dan pihak yang layak bertanding dalam sesuatu pilihan raya (*Multi Party Electoral System*) (SPR, 2007). Pilihan raya kecil merupakan suatu pemilihan yang diadakan secara tidak dirancang di sesuatu kawasan Dewan Undangan Negeri ataupun Parlimen (Abdul Rashid, 1994). Pilihan raya kecil boleh diadakan atas sebab kematian wakil rakyat kawasan berkenaan atau sebab muflis ataupun meletakkan jawatan. Di Malaysia, Suruhanjaya Pilihan Raya (SPR) telah mengadakan 184 Pilihan Raya Kecil (PRK) antara 3 Februari 1962 dan 6 Mac 2011. Sejak Pilihan Raya Umum (PRU) ke-12 pada Mac 2008, sebanyak 16 pilihan raya kecil telah diadakan iaitu enam bagi kerusi Parlimen (Permatang Pauh, Kuala Terengganu, Bukit Gantang, Hulu Selangor, Sibul dan Batu Sapi) dan 10 kerusi Dewan Undangan Negeri (DUN) iaitu di Bukit Selambau, Batang Air, Penanti, Manek Urai, Permatang Pasir, Bagan Pinang, Galas, Tenang, Merlimau dan Kerbau yang membabitkan kos lebih RM8.9 juta. Perbelanjaan purata oleh SPR bagi menjalankan sesuatu PRK pasca PRU 2008 tersebut adalah antara RM318,000.00 hingga RM1,290,000.00 bergantung kepada lokasi, keluasan dan logistik kawasan pilihan raya yang terlibat. Namun demikian, PRK tidak diadakan di lima bahagian pilihan raya (DUN/Parlimen) yang kematian wakil rakyatnya kerana tempoh tamat penggal DUN/Parlimen berkenaan adalah kurang dua tahun daripada April 2013. Kelima-lima kawasan tersebut adalah Parlimen Titiwangsa (Dr Lo' Lo' Mohd Ghazali – 17 Julai 2011), DUN Johol (Datuk Roslan Md. Yusof – 4 Oktober 2011), DUN Bukit Gasing (Edward Lee Poh Lin – 20 Disember 2011), DUN Tendong (Dr Muhammad Md Daud – 24 Disember 2011) dan DUN Chenor (Datuk Tan Aminudin Ishak – 19 Jun 2012).

PRK kawasan Parlimen Batu Sapi, Sabah diadakan pada 4 November 2010 serentak dengan PRK DUN Galas, Kelantan berikutan kematian penyandanginya iaitu mendiang Datuk Edmund Chong Ket Wah. Mendiang mewakili kerusi ini pada PRU 2004 dan 2008. Beberapa parti telah bertanding dalam PRK Batu Sapi iaitu Barisan Nasional (BN) yang diwakili oleh balu mendiang Datuk Edmund iaitu Linda Tsen Thau Lin manakala Parti Keadilan Rakyat (PKR) telah diwakili oleh Ansari Abdullah dan bagi Parti Maju Sabah (SAPP), parti ini telah diwakili oleh Datuk Yong Teck Lee. Pertandingan tiga penjurong ini dikatakan sengit kerana melibatkan tiga tokoh besar daripada masing-masing parti yang bertanding. BN menampilkan balu mendiang wakil rakyat sebelum ini untuk mengekalkan legasi ketokohan mendiang di Batu Sapi, sebagai Ketua Wanita PBS bahagian Elopura dan Naib Ketua Wanita Parti Bersatu Sabah (PBS) Pusat serta meraih simpati pengundi; PKR menampilkan bekas Pengerusi PKR Sabah (2007-2008), Ketua PKR Bahagian Tuaran yang juga peguam terkenal di negeri Sabah; manakala SAPP menampilkan pemimpin yang berpengalaman, iaitu bekas Majlis Tertinggi PBS (1985-1993) dan kini merupakan Presiden SAPP (1994 hingga kini) sebagai ahli Parlimen Gaya (1999-2002), ADUN Likas (1985-2002) dan Ketua Menteri Sabah (1996-1998).

Pertembungan ketiga-tiga tokoh politik yang mewakili parti masing-masing ini dilihat menarik kerana setiap calon menampilkan populariti masing-masing, selain sentimen politik pembangunan, kenegerian serta kelangsungan impak 'tsunami politik 2008'. Ketiga-tiga faktor, iaitu populariti calon, sentimen politik pembangunan dan kenegerian, serta kelangsungan momentum politik 2008 juga dilihat penting dalam mencorakkan pola pengundian dan seterusnya keputusan PRK yang ke-13 nanti. PRK ini juga penting untuk melihat pengaruh dan kekuatan BN dan parti-parti pembangkang untuk menghadapi PRU negara ke-13 akan datang. Sehubungan itu, artikel ini bertujuan menganalisis pengaruh ketiga-tiga faktor tersebut dalam mencorakkan pola pengundian dalam PRK di Batu Sapi, 2010.

Metodologi kajian

Data kajian ini diperolehi dari sumber primer dan sumber sekunder. Data primer diperolehi melalui pemerhatian di lapangan iaitu dengan melakukan kujungan ketika tempoh berkempen, semasa pilihan raya dan pengumuman keputusan pilihan raya. Manakala data sekunder diperolehi melalui rujukan ke atas laporan rasmi SPR, tesis, buku berkaitan dan akhbar.

Kawasan Parlimen Batu Sapi

Kawasan Parlimen Batu Sapi terletak di bahagian Pantai Timur Negeri Sabah, dalam daerah pentadbiran Sandakan, diwujudkan ketika proses persempadanan semula kawasan pilihan raya 2003. Kawasan parlimen ini dijadikan bahagian pilihan raya baru di Sabah hasil pecahan beberapa kawasan daerah mengundi daripada tiga kawasan parlimen, iaitu DUN Karamunting (Cecily, Tanah Merah, Jalan Leila, Kampong Gelam, Karamunting dan Bokara iaitu pecahan daripada daerah mengundi Karamunting) yang asalnya dalam Parlimen Sandakan; sebahagian DUN Sukau (Sekong dan Tronglit) yang asalnya dalam Parlimen Kinabatangan; serta DUN Sekong (Jalan Sibuga, Kampong Gas, Jalan Batu Sapi/North Bay) yang asalnya dalam Parlimen Libaran (SPR, 2003).

Keluasan kawasan Parlimen Batu Sapi adalah 560.08 km persegi meliputi dua kawasan Dewan Undangan Negeri (DUN), iaitu Sekong dan Karamunting (Lihat Rajah 1.). Dari segi pecahan kawasan pengundian pula, terdapat 12 daerah mengundi/pusat mengundi (11 sekolah dan 1 perpustakaan wilayah) dan 45 saluran mengundi. Daripada 12 daerah mengundi tersebut, 6 terletak dalam DUN Sekong iaitu Jalan Sibuga, Kampong Gas, Jalan Batu Sapi, Tronglit, Sekong dan Lupak Meluas; dan 6 daerah mengundi lagi terletak dalam DUN Karamunting iaitu Cecily, Tanah Merah, Jalan Leila, Kampong Gelam, Karamunting dan Bokara (SPR, 2003).

Sumber: Disesuaikan daripada Suruhanjaya Pilihan Raya (SPR) Malaysia dan Utusan Malaysia

Rajah 1. Kedudukan Kawasan Parlimen P185 Batu Sapi, Sabah

Kawasan Parlimen Batu Sapi merangkumi kawasan bandar iaitu di Cecily, Tanah Merah, Jalan Leila; kawasan pinggir bandar di Kampong Gelam, Karamunting, Bokara dan Jalan Sungai Sibuga; dan kawasan luar bandar/perkampungan nelayan di Tronglit serta kawasan pedalaman di Sekong, Kampong Gas dan Lupak Meluas. Dalam kawasan Parlimen Batu Sapi, terdapat 36 buah kampung Melayu dan 17 buah petempatan Cina dilengkapi dengan pelbagai kemudahan seperti rumah-rumah ibadat, iaitu masjid/tokong/gereja, Pusat Giatmara, Poliklinik, Perpustakaan Awam dan Rumah Kebajikan. Terdapat juga Sekolah Rendah Kebangsaan dan Sekolah Menengah di kawasan ini. Terdapat tiga buah Komuniti Bestari (KB), iaitu KB Taman Po Hing, KB Karamunting dan KB Skim Perumahan Baru Kampung Karamunting yang bergiat aktif membantu memajukan kawasan Batu

Sapi. Dalam PRK 2010 ini, Pegawai Pengurus Pilihan Raya yang dilantik SPR ialah Hamsan Awang Supaian, iaitu Setiausaha Majlis Perbandaran Sandakan. Jumlah petugas pilihan raya yang dilantik ialah 405 kakitangan.

Kawasan Parlimen batu Sapi mempunyai 82,783 orang penduduk dengan 42,426 orang lelaki dan 40,357 orang perempuan. Jika dilihat dari segi etnik pula, terdapat 36,268 orang etnik Bumiputera (Melayu, Kadazan Dusun, Bajau, Murut dan Bumiputera lain), 14,538 orang etnik Cina, 3,307 orang etnik lain dan 28,670 orang Bukan Warganegara Malaysia. Sejumlah 77.9 peratus penduduk kawasan ini beragama Islam, 13.2 peratus beragama Buddha, 7.8 peratus Kristian, 0.6 peratus agama tradisi orang Cina (Confucius, Tao dan lain-lain) dan 0.5 peratus bergama suku kaum/folk/tiada agama/tidak diketahui (Jabatan Perangkaan Malaysia, 2000). Terdapat seramai 25,582 pengundi berdaftar termasuk 1,535 pengundi pos (601 orang di pangkalan tentera laut Sandakan, 271 orang di ibu pejabat polis daerah Sandakan dan 663 orang Pasukan Gerakan Am/PGA). Dari segi pecahan kaum pula, kawasan ini mempunyai 15,521 (60.7 peratus) pengundi bumiputera Islam/Melayu meliputi Suluk, Bajau, Bugis, Orang Sungai dan lain-lain; 9,640 (37.7 peratus) pengundi Cina meliputi Hakka, Kantonis, Hokkien; 39 (0.2 peratus) pengundi India; dan 382 (1.5 peratus) orang kaum lain termasuk Kadazan Dusun dan Murut. Dari segi jantina pula terdapat 54.1 peratus pemilih lelaki dan 45.9 peratus perempuan. Kawasan Parlimen ini mempunyai dua kerusi Dewan Undangan Negeri (DUN), iaitu Karamunting dan Sekong. Kedua-duanya dikuasai Barisan Nasional (BN). DUN Karamunting diwakili Timbalan Ketua Menteri, Datuk Peter Pang En Yin, manakala bagi DUN Sekong pula diwakili oleh Ketua UMNO Bahagian Batu Sapi, Datuk Samsudin Yahya.

Sebelum PRU 2004, sebahagian besar kawasan Parlimen Batu Sapi asalnya berada dalam Parlimen Sandakan iaitu kawasan bandar yang dihuni oleh etnik Cina. Kawasan Sandakan merupakan kawasan kubu kuat DAP sejak PRU 1978, 1982 dan 1986 kerana di kawasan bandar, segala kemudahan infrastruktur dan awam sudah disediakan dan diselenggara dengan baik oleh PBT yang berkenaan. Oleh itu, pengundi bandar ini tidak memerlukan projek pembangunan baru dan dengan demikian mereka memberi sokongan kepada parti pembangkang untuk *check and balance* terhadap pembangunan sosioekonomi di kawasan mereka. Berbeza dengan kawasan luar bandar seperti di Kampong Gas, Pulau Timbang dan Tronglit yang mempunyai tahap ketersampaian kepada perkhidmatan yang rendah dan perhubungan yang sukar, mereka lebih mengharapkan pembangunan dilakukan. Penduduk kawasan ini sentiasa menagih janji pembangunan daripada parti dan pemerintah iaitu BN. Oleh itu tidak menghairankan jika BN terus menggunakan isu pembangunan sebagai strategi politik secara berterusan untuk memancing undi di kawasan luar bandar dan ini menyebabkan pengundi di kawasan luar bandar terus menyokong BN dalam setiap pilihan raya.

Bermula pada PRU 1990, PBS yang berada dalam BN berjaya merampas kerusi Parlimen Sandakan daripada DAP kerana harapan pengundi yang sangat tinggi terhadap parti serpihan BERJAYA itu untuk memajukan Sandakan. Seterusnya pada PRU 1995 dan 1999 kawasan parlimen ini melibatkan pertandingan tiga penjur, iaitu BN dan dua parti pembangkang yang akhirnya dimenangi oleh BN. Namun demikian setelah persempadanan semula dibuat pada tahun 2002, sebahagian kawasan Sandakan (bandar) telah dikeluarkan dan diwujudkan satu kawasan pilihan raya baru iaitu Batu Sapi. Kawasan Parlimen Batu Sapi yang baru diwujudkan tersebut meliputi DUN Sekong (luar bandar) dan DUN Karamunting (bandar); nisbah penduduk Melayu/Bumiputera Islam dengan penduduk Cina adalah 60:40; dan nisbah golongan miskin dengan kaya pula adalah 60:40. Justeru, penyusunan semula kawasan pilihan raya tersebut telah memberi kelebihan kepada BN. Pengaruh parti pembangkang di kawasan ini semakin lemah dan BN memenangi tiga pilihan raya berturut-turut iaitu PRU 2004, PRU 2008 dan PRK 2012.

Senario politik Sabah

Senario politik Sabah amat menarik untuk dikaji kerana sejarahnya adalah lebih kurang sama mengikut era pemerintahan parti politik lokal di Sabah. Latar belakang pergolakan politik kepartian di Sabah adalah berteraskan isu etnik, agama, hak Sabah dan perebutan kuasa tertinggi dalam pentadbiran kerajaan negeri Sabah. Pergolakan politik Sabah bermula dengan penubuhan USNO-SCA yang kemudiannya berpecah seterusnya terkubur dan tertubuhnya BERJAYA. Akibat pemecatan

segelintir pemimpin BERJAYA maka tertubuh pula PBS. PBS terus memerintah kerajaan negeri Sabah hingga BERJAYA lemah dan menghilang begitu sahaja. Apabila tekanan PBS melalui '20 Perkara' tidak ditunaikan Kerajaan Pusat maka PBS keluar BN dan bermula itulah parti Semenanjung mula menyusup ke Sabah melalui UMNO yang menjadi tunjang pemerintahan BN Sabah hingga kini. Kemudian PBS berpecah lagi kepada beberapa parti lain iaitu SAPP, LDP, PDS, PBRs dan terkini UPKO dan kemudiannya PBS menyertai BN semula. Konflik dan polemik Sabah berterusan selepas PRU 2008 apabila SAPP yang merupakan salah satu parti komponen BN bertindak keluar BN dan bergerak sendiri kerana dikatakan tidak berpuas hati dengan Kerajaan Pusat (BN) yang tidak menunaikan 'hak Sabah'. SAPP memperjuangkan "Sabah untuk rakyat Sabah" dan "Borneonisasi" dan ini diterjemahkan SAPP dalam kempen PRK Parlimen Batu Sapi 2010.

Kedinamikan politik Sabah sejak Pilihan Raya Negeri Sabah 1976 hinggalah sekarang sangat menarik untuk dikaji. Populariti dan ketokohan pemimpin parti politik yang memerintah sangat berpengaruh dalam menentukan kemenangan calon dalam PRU di negeri tersebut. Nama pemimpin seperti Tun Datu Mustaffa, Tun Fuad Stephens, Tan Sri Datuk Sri Panglima Harris Mohd Salleh, Tan Sri Datuk Sri Panglima Joseph Pairin Kitingan, Datuk Seri Panglima Lajim Ukin, Datuk Rubin Balang, Datu Seri Panglima Musa Aman, Dato' Seri Anifah Aman dan Datuk Seri Shafie Abdal umumnya tidak asing lagi kepada rakyat Sabah. Mereka cukup popular dan berpengaruh dalam politik negeri tersebut.

Banyak kajian yang dilakukan sebelum ini menunjukkan bahawa isu pembangunan sangat kritikal kepada kejayaan parti pemerintah memenangi PRU dan PRK di Sabah. Sualim (1980) misalnya dalam kajiannya mendapati semasa pilihan raya diadakan rakyat menilai pembangunan sosioekonomi Sabah sejak sebelum PRU 1976. Isu pembangunan dijadikan modal politik yang berkesan untuk meraih undi dalam PRU 1976. Mohamad Said (1982) mengkaji politik Sabah dalam tempoh 1975-1982 dan mendapati bahawa keterlibatan Kerajaan Persekutuan (BN) dalam politik dan pemerintahan di Sabah mempunyai kesan dan pengaruh dalam menentukan kemenangan serta pengekalan kuasa parti politik di Sabah. Menjelang kemasukan UMNO dalam BN pada tahun 1987 di Sabah telah menyemarakkan isu pembangunan dan menjadi tema utama dalam pilihan raya. Kini, selepas lebih 20 tahun, tema pembangunan masih lagi diguna pakai oleh BN dalam pilihan raya umum di Sabah. dan Arnold (2008) mendapati BN terus kukuh di Sabah walaupun 'tsunami politik' melanda PRU 2008 disebabkan faktor kenegerian dan lokasi geografi iaitu ketersampaian yang terhad seterusnya mengukuhkan sentimen 'politik pembangunan' yang menjadi tunjang kempen BN.

Politik Sabah sehingga kini masih tetap kuat dipengaruhi oleh isu pembangunan. Selagi isu tersebut berjaya ditanam dalam pemikiran pengundi Sabah, kerusi Parlimen Sabah akan terus menjadi 'simpanan tetap' kepada BN. Suasana ini mungkin akan terus berlaku untuk satu tempoh tertentu pada masa depan, khususnya di kawasan luar bandar. Pengaruh 'politik pembangunan' juga turut dikesan di Batu Sapi. Zaini et al. (2011) melalui kajian beliau tentang PRK Batu Sapi mendapati isu pembangunan terus menjadi pertimbangan utama pilihan politik pengundi di kawasan tersebut. Para pengundi kelihatan sudah cukup selesa dengan pemerintahan gaya BN justeru mereka terus mengekalkan hegemoni politik BN di kawasan Pantai Timur Sabah tersebut. Bagaimanapun, tidak dinafikan faktor lain seperti kekuatan jentera parti, penyokong setia dan tegar, BN sebagai parti pemerintah di Sabah serta undi simpati terhadap calon BN turut menyumbang kepada kemenangan selesa BN di Sabah (Chiok, 2011).

Dari segi pengundian Tay (1993) mendapati peratusan keluar mengundi adalah lebih tinggi di kawasan luar bandar berbanding bandar. Pengaruh sosioekonomi mempunyai kesan yang sama terhadap tingkah laku pengundi kecuali jantina. Turut ditemui, kriteria keperibadian calon menjadi satu pertimbangan yang penting bagi pengundi di luar bandar. Strategi BN membawa UMNO ke Sabah dan tindakan Kerajaan Pusat (BN) memperbanyakkan projek pembangunan di Sabah telah mengukuhkan sokongan rakyat kepada BN seterusnya menanam sentimen 'politik pembangunan' dalam pemikiran politik pengundi di Sabah (Loh, 1996). Ini diikuti dengan pengenalan sistem penggiliran jawatan Ketua Menteri Sabah setiap dua tahun bagi setiap parti komponen BN mengikut kaum dikatakan merupakan strategi berkesan BN untuk mengukuhkan perpaduan kaum seterusnya memperkuat hegemoni politik BN di Sabah (Moten, 1999). Rusman (2003) pula mendapati hubungan antara penyertaan politik dengan tahap pembangunan ekonomi di Kota Kinabalu adalah tinggi. Mat Zin dan Worrn (2008) menyatakan bahawa kemenangan BN di Sabah dalam PRU 2008

menyebabkan BN Sabah berjaya mendapat beberapa perkara yang mereka tuntut terutama yang berkaitan pembangunan negeri. Jumlah kerusi Parlimen Sabah yang dimenangi BN dijadikan alasan bahawa Sabah menjadi penyelamat seterusnya 'simpanan tetap' kepada BN pusat. Ini dilihat menguntungkan Sabah.

Guim (1986) mendakwa krisis politik Sabah 1985-1986 merupakan persaingan untuk mendapatkan kuasa antara BERJAYA dan PBS. Persaingan ini memberi kesan kepada kestabilan politik Sabah justeru ia perlu diselesaikan dengan baik. Basri (1987) pula mendapati konflik etnik dan agama di Sabah bermula sejak awal kemerdekaan Sabah dan politik etnik tersebut melibatkan kepentingan antara Bumiputera Islam dengan Bumiputera Bukan Islam serta isu Kristianisasi. Khong (1991) dalam kajiannya menganalisis penggunaan isu, kaum, agama serta bahasa dalam PRU 1990. Turut disentuh adalah prestasi PBS di Sabah dalam aspek politik etnisiti dan politik pembangunan serta politik keagamaan. Chee (1993) pula dalam kajiannya membuktikan bahawa PBS merupakan parti berbilang kaum dan agama dan bukannya parti kaum Kadazan Dusun dan agama Kristian sahaja. Sehubungan itu, Adsait (1997) menjelaskan kepemimpinan Datuk Seri Joseph Pairin Kitingan di Sabah pada era 1985-1990 adalah stabil dan gemilang namun menjadi kontroversi ketika tahun 1990-an kerana isu 'Perkara 20' tuntutan Sabah terhadap Kerajaan Persekutuan dan isu kemasukan UMNO ke Sabah. Politik Sabah terus bergolak sejak merdeka hingga sekarang, pertarungan hebat terus berlaku antara PBS dengan BN (Yahaya, 1999). Isu penggiliran jawatan Ketua Menteri, kes lompat parti dan kemunculan semula Datuk Harris Salleh bersama parti BERSEKUTU mewarnai pergolakan politik di negeri Sabah.

Selain isu pembangunan, politik Sabah juga sering dikaitkan dengan pelbagai isu lokal dan nasional. Isu 'politik wang', sentimen kenegerian dan keberterusan momentum keputusan PRU 2008 turut mempengaruhi pola pengundian sama ada PRU atau PRK di Sabah. Ansir dan Ajis (2008), dalam kajian mereka membuktikan bahawa pengundi Islam mulanya menolak calon BN dalam PRU 2004 namun faktor 'politik wang' telah mengubah keputusan kepada sebaliknya. Bagi Kitingan dan Ongkili (1989 & 2003) pula, isu perkauman dan agama merupakan isu utama semasa pilihan raya sepanjang tempoh 25 tahun terdahulu (1963-1986) di negeri Sabah. Justeru, latar belakang kaum dan agama seseorang calon akan memberi kesan yang besar kepada kemenangan atau kekalahan mereka di sesuatu kawasan.

Mohd (1985) pula mendapati isu etnik dan agama mempengaruhi keputusan PRU DUN Sabah 1985. Pengaruh BERJAYA mulai merosot dan PBS sebagai parti berbilang kaum mula diterima di Sabah. Kajian Fauziah (1987) pula mendapati isu tuntutan semula Pulau Labuan semasa di bawah pentadbiran PBS telah menimbulkan konflik Kerajaan Sabah dengan Kerajaan Persekutuan. Namun krisis ini reda selepas PBS menyertai BN dalam PRU 1986, kembali bergolak apabila pemimpin PBS menuntut 'Perkara 20' ditunaikan Kerajaan Persekutuan dan PBS juga menentang kemasukan UMNO ke Sabah kerana dibimbangi pengaruh PBS akan terhakis dengan kemasukan parti 'Semenanjung' tersebut. Parti PBS mula mengalami kemerosotan pengaruh di beberapa kawasan di Sabah. Lorince (2002) dalam kajian beliau di DUN Kuala Penyu dalam kawasan Parlimen Beaufort menunjukkan bahawa kekalahan PBS dalam PRU negeri Sabah 1999 adalah disebabkan faktor populariti calon, pengurusan parti, kewangan, pengundi hantu dan perpecahan undi. BN memenangi PRU tersebut kerana berjaya mempamerkan prestasi baik dalam pemerintahan di Sabah dengan melaksanakan projek pembangunan seperti penyediaan bekalan tenaga elektrik dan air. Bagaimanapun, pengaruh etnik dalam mencorakkan pola pengundian turut dikesan dalam pilihan raya di Sabah. Masni (2002) misalnya membuktikan dalam PRU 1999 bagi Parlimen P161 Sandakan, sokongan pengundi terhadap parti banyak didorong oleh faktor etnik terutamanya dalam kalangan etnik Bumiputera bukan Islam dan Cina berbanding etnik Bumiputera Islam dan kaum lain yang lebih cenderung kepada parti berbanding etnik. Bagi Asrhab (2003) kesedaran politik sesetengah etnik di Sabah lebih ketara ketika parti yang berlandaskan etnik tersebut berkuasa. Misalnya dalam kalangan etnik Bajau sokongan mereka kepada parti USNO adalah tinggi semasa parti tersebut berkuasa. Namun ketika pemerintahan BERJAYA dan PBS berlaku tekanan politik terhadap etnik Bajau yang menyebabkan penguasaan politik Bajau terhakis dan hilang. Kemasukan UMNO ke Sabah kemudiannya kembali memulihkan pengaruh politik etnik Bajau di Sabah. Namun demikian, isu sistem penggiliran jawatan Ketua Menteri Sabah sekali lagi melemahkan pengaruh politik etnik tersebut.

Arnold dan Tony (2011) dalam kajian politik Parti Keadilan Rakyat (PKR) di Sabah menyarankan supaya PKR 'menstruktur' semula parti tersebut di Sabah agar dapat membela hak rakyat Sabah seterusnya bersifat 'kenegerian' Sabah supaya dapat lebih diterima seterusnya dapat menyaingi parti-parti lokal lain seperti PBS, UPKO, PDS dan PBRS. Joseph (2012) dalam kajian entang PRK Parlimen Batu Sapi menyatakan kemenangan calon BN (Linda Tsen) dibantu oleh sokongan pengundi Bajau yang merupakan penyokong setia Ketua Menteri Sabah (Dato' Sri Musa Aman). Beliau merupakan pemimpin Bajau yang mempunyai 'kekuatan lokal' yang bertapak di Sandakan (bersebelahan dengan kawasan Batu Sapi) dan kawasan Batu Sapi tersebut juga adalah bersebelahan dengan DUN Sungai Sibuga yang turut memberi sokongan kepada BN.

Menurut W. Shawaluddin et al. (2008), penglibatan Pendatang Asing Tanpa Izin (PATI) dalam pilihan raya 2008 di Sabah turut memainkan peranan penting dalam menjayakan kempen seperti memeriahkan hari penamaan calon, menampal poster. Persempadanan bahagian pilihan raya di Sabah lebih bersifat etnik, justeru parti-parti yang bertanding perlu meletakkan calon etnik mengikut majoriti etnik di kawasan tersebut (Fadilah et al., 2008). Rizal et al. (2008) mendapati isu korupsi, kronisme dan nepotisme tidak mempengaruhi sokongan pengundi terhadap parti politik dalam PRU 2008 di kawasan Tuaran dan Kota Belud sebaliknya mereka lebih mementingkan pembangunan di kawasan mereka. Mustapa et al. (2008) mendapati analisis ruang dengan menggunakan aplikasi GIS adalah penting bagi melihat fenomena persempadanan geopolitik Sabah dalam memberi impak kepada pembangunan yang menyeluruh di Sabah. Pertambahan peruntukan kewangan oleh Kerajaan Persekutuan kepada Kerajaan Negeri perlu ditambah di Sabah untuk memangkin pembangunan seterusnya mengekalkan negeri Sabah sebagai simpanan tetap BN dalam setiap pilihan raya (Wee, 2008). Faktor nasional khusus isu 'Semenanjung' iaitu faktor personaliti Anwar dan tsunami politik hanya memberi kesan yang minimum kepada keputusan PRU 2008 di Sabah (Arnold, 2008).

Pola pengundian di kawasan P185 Batu Sapi, Sabah

Pola pengundian di kawasan Parlimen Batu Sapi menunjukkan perubahan dari satu pilihan raya ke satu pilihan raya yang lain. Misalnya pada PRU 2004, BN melalui calonnya iaitu Chong Ket Wah (yang pernah bertanding atas tiket PBS pada PRU 1995) telah menang tanpa bertanding. Berikutnya pada PRU 2008, Datuk Edmund Chong Ket Wah sekali lagi memenangi kerusi yang dipertandingkan dengan majoriti undi sebanyak 3,708 undi. Datuk Edmund yang mewakili BN melalui Parti Bersatu Sabah (PBS) telah memperoleh undi sebanyak 9,479 undi berbanding lawannya Chong Kwong Wing iaitu calon Bebas yang memperoleh 5,771 undi (SPR, 2004, 2008; Wakil Pilihan Rakyat, 2009).

Pilihan Raya Kecil (PRK) Batu Sapi diadakan pada 4 November 2010 berikutan kematian penyandanginya iaitu mendiang Datuk Edmund Chong Ket Wah, 54 tahun akibat kemalangan jalan raya pada 9 Oktober lalu di Kota Kinabalu. Beberapa parti telah bertanding dalam PRK Batu Sapi iaitu Barisan Nasional (BN), Parti Keadilan Rakyat (PKR), dan Parti Maju Sabah (SAPP). BN telah diwakili oleh balu mendiang Datuk Edmund iaitu Linda Tsen Thau Lin manakala PKR telah diwakili oleh Ansari Abdullah dan bagi SAPP, parti ini telah diwakili oleh Datuk Yong Teck Lee. Keputusannya, calon BN menang dengan memperolehi 9,773 undi, PKR memperoleh 3,414 undi dan SAPP 2,031 undi. BN menang dengan majoriti 6,359 undi.

Populariti calon

Pilihan Raya Batu Sapi menyaksikan pertembungan tiga calon yang masing-masing mempunyai kekuatan popularitinya sendiri. Ketiga-tiga calon tersebut adalah Datin Linda Tsen Thau Lin daripada Barisan Nasional (BN), Ansari Abdullah daripada Parti Keadilan Rakyat (PKR) dan Datuk Yong Teck Lee daripada Parti Maju Sabah (SAPP). Calon parti Barisan Nasional adalah Datin Linda Tsen Thau Lin, berumur 54 tahun dan mempunyai empat orang anak. Beliau bekerja sebagai ahli muzik piano profesional. Berpendidikan awal di Sekolah Rendah Chi Hwa, Sandakan seterusnya melanjutkan pelajaran di Sekolah Menengah Tiong Hwa, Sandakan, St Brandon School, Clevedon, United Kingdom Trinity College of Music, dan akhir sekali di London Pellowship London College of Music. Jawatan yang disandang oleh beliau adalah Timbalan Ketua Wanita PBS (Parti Bersatu Sabah)

bahagian Elopura (dalam kawasan Parlimen Sandakan) dan Naib Ketua Wanita PBS Pusat. Populariti calon ini banyak dipengaruhi oleh kedudukannya sebagai isteri kepada mendiang Datuk Edmund selain jawatannya dalam parti PBS.

Calon PKR/Pakatan Rakyat pula adalah Ansari Abdullah yang berumur 56 tahun berasal Tuaran, Sabah serta mempunyai lima orang anak. Isteri beliau bernama Alisyah Abdullah. Berpendidikan tinggi lulusan Universiti Malaya dengan ijazah Sarjana Undang-Undang. Beliau adalah ahli PKR sejak tahun 1999. Bekerjaya sebagai seorang peguam di syarikatnya sendiri iaitu Peguam Syarikat Ansari & Co, Kota Kinabalu, Sabah. Jawatan yang disandang beliau dalam PKR adalah Pengerusi Perhubungan PKR Sabah pada tahun 2007 hingga 2008 dan kini sebagai Ketua PKR bahagian Tuaran. Orang kuat PKR Sabah khususnya Tuaran cukup popular dalam kalangan penyokong PKR.

Calon Parti Maju Sabah adalah Datuk Yong Teck Lee, berumur 52 tahun. Beliau merupakan bekas pemimpin yang berpengalaman dalam politik dan Kerajaan Negeri Sabah iaitu sebagai ahli Majlis Tertinggi PBS (1985-1993), Presiden SAPP (1994 hingga kini) sebagai ahli Parlimen Gaya (1999-2002), ADUN Likas (1985-2002) dan Ketua Menteri Sabah (1996-1998). Ini adalah kali pertama beliau dipilih sebagai calon pilihan raya selepas beliau hilang kelayakan untuk berbuat demikian selama lima tahun mulai 2001 kerana melanggar peraturan pilihan raya pada 1999.

Dari satu segi, PRK Parlimen Baru Sapi lebih merupakan usaha orang lama di Sabah, iaitu Datuk Yong Teck Lee (Presiden SAPP) untuk kembali aktif dalam politik arus perdana. Presiden SAPP tersebut yang pernah menjadi Ketua Menteri bergilir pada akhir 1990-an telah dilarang oleh mahkamah daripada bertanding atas tuduhan menggunakan pengundi hantu untuk menang pilihan raya 1999. Walaupun dibenarkan bertanding pada 2008, beliau telah menarik diri berikutan BN tidak memberi ruang kepada SAPP untuk bertanding di kerusi Parlimen Kota Kinabalu. DAP menang tipis di kerusi berkenaan setelah undi calon BN dari PBS, PKR dan Bebas berpecah. Yong mengejutkan politik negara apabila membawa keluar SAPP dari BN selepas PRU 2008 atas alasan hilang keyakinan terhadap kepimpinan Tun Abdullah Ahmad Badawi yang menerajui BN pada masa itu. Sama ada beliau sekarang percaya kepada kepimpinan Datuk Seri Najib Razak, itu sedang menjadi topik perbincangan hebat di kedai-kedai kopi di Batu Sapi.

Sentimen nasional dan politik pembangunan

Ahli politik dari Kota Kinabalu itu kini berdepan dengan calon PBS Datin Linda Tsen, balu Datuk Edmund Chong yang dikatakan popular bukan sahaja di Batu Sapi tetapi juga di Sabah. Yong juga terpaksa menghadapi cabaran Ansari Abdullah, calon PKR, yang cuba meraih undi daripada pengundi Muslim, hampir 60 peratus jumlah pengundi di Batu Sapi. Congakan awal PKR adalah meletakkan calon beragama Islam untuk memujuk pengundi Muslim di samping mengharap kerapuhan perpaduan antara komponen BN Sabah akan memberi kelebihan kepada parti itu. Dalam pertandingan satu lawan satu, calon PBS mungkin ditikam belakang dari komponen-komponen BN yang lain. Kebanyakan pemimpin BN Sabah hari ini termasuk Yong berasal dari parti yang sama PBS yang telah berpecah membentuk pelbagai parti apabila ditawarkan jawatan untuk melompat masuk BN pada pertengahan 1990-an. Dalam PRK Batu Sapi, apabila SAPP turut bertanding, para pemimpin saingan PBS yang turut merupakan musuh-musuh politik Yong kembali bertaut di bawah panji-panji BN. Mereka lebih rela membantu PBS daripada Yong. Ini memberatkan tugas PKR. Satu lagi tekanan PKR adalah pemilihan parti yang telah diadakan. Ia sengit serta bersifat serangan peribadi.

Sentimen politik nasional iaitu 'tsunami politik' dan kempen 'ubah' kepimpinan negeri dan negara tidak mendapat tempat di hati pengundi Batu Sapi. Mereka lebih berminat kepada parti yang dapat menyelesaikan masalah setempat dan kehidupan seharian mereka dengan lebih cepat dan realistik. PKR dan SAPP tidak mampu melakukan apa-apa kerana mereka bukan mewakili kerajaan, justeru itu, mereka tidak mempunyai kuasa dan tidak mampu untuk menjanjikan pelbagai kemudahan dan kemajuan untuk rakyat. Slogan "Sabah untuk Rakyat Sabah" yang digembar-gemburkan SAPP adalah perkara lama dan mereka tidak menyedari bahawa ramai rakyat Sabah sekarang sudah maju malah ramai di kalangan mereka memegang jawatan tinggi di Semenanjung Malaysia. Justeru mereka sudah selesai dengan kepimpinan sekarang berdasarkan pengalaman dan kesepakatan antara parti komponen BN. Mereka dapat menerima formula gabungan BN untuk menjadi parti pemerintah

berdasarkan tolak ansur dan kebijaksanaan pemimpin-pemimpin parti komponen mencari kesepakatan dalam membuat keputusan untuk kepentingan bersama.

Justeru, daripada penjelasan di atas faktor sentimen nasional didapati keyakinan masyarakat lebih tinggi terhadap kerajaan sedia ada BN dalam menerajui pentadbiran negeri yang berterusan. Ini adalah faktor utama kemenangan BN selain terbukti mampu melaksanakan pembangunan untuk faedah rakyat. Datin Linda Tsen merupakan calon BN yang mewakili kerajaan negeri dan persekutuan, dan ini memudahkan pelaksanaan lebih banyak pembangunan di Batu Sapi pada masa akan datang. Kerajaan sedar masih banyak perkara perlu dilakukan untuk membantu rakyat di Batu Sapi terutamanya di kawasan luar bandar. Kemudahan asas di kawasan luar bandar masih lagi belum mencukupi. Kemudahan asas seperti bekalan air dan elektrik menjadi isu utama kerana isu tersebut menjadi perkara utama dalam Bidang Keberhasilan Utama Negara (NKRA).

Kerajaan BN mementingkan kepentingan rakyat terutama di kawasan luar bandar supaya tidak terabai dalam arus pembangunan negara. Kerajaan Barisan Nasional juga telah memperuntukkan beberapa modal untuk kemajuan kawasan Batu Sapi. Tan Sri Muhyiddin Yassin telah mengumumkan peruntukan kerajaan berjumlah RM5 juta untuk membina sebuah masjid baru di kawasan Batu Sapi. Masjid berkenaan adalah untuk memberi keselesaan kepada ribuan penduduk Islam di kawasan berkenaan untuk menunaikan ibadat. Projek PPR, iaitu Projek Perumahan Rakyat di kawasan negeri Sabah juga telah diperuntukkan oleh pihak kerajaan yang membabitkan pembinaan 500 unit rumah dengan kos setiap blok dianggarkan antara RM80,000 dan RM100,000 dan dijangka siap dalam tempoh dua tahun akan datang. Rumah yang mempunyai kemudahan tiga bilik tidur, dua bilik air, dapur, ruang tamu serta dilengkapi dengan bekalan elektrik dan air adalah untuk penduduk setinggan di kawasan itu dengan penghuni dikenakan sewa sebanyak RM124 sebulan. Hal ini secara tidak langsung membantu dalam mendapatkan keyakinan rakyat Batu Sapi untuk mengundi BN dalam pilihan raya kecil kali ini (2010).

Tan Sri Muhyiddin Yassin juga meluluskan permintaan kerajaan negeri untuk membina sebuah lagi Sekolah Menengah di Batu Sapi. Muhyiddin yang juga Menteri Pelajaran berkata, projek membina Sekolah Menengah Batu Sapi 2 akan memakan belanja sebanyak RM30 juta hingga RM40 juta dan peruntukan itu telahpun disenaraikan di dalam Rancangan Malaysia ke-10 (RMK-10). Menurutnya, projek itu sesuai dilaksanakan memandangkan Sandakan sedang dibangunkan sebagai sebuah hub pendidikan negara. Justeru, dasar kerajaan seperti '1 Malaysia-Rakyat Didahulukan, Pencapaian Diutamakan' serta Pelan Transformasi Kerajaan dan Ekonomi adalah menarik dan menyakinkan serta bermanfaat untuk rakyat. Dasar ini telah mula diterima, khususnya masyarakat di Sabah. Pelbagai kemajuan yang diutarakan oleh Kerajaan BN mampu meraih undi daripada rakyat.

Kesimpulan

Pengundi di Batu Sapi terutamanya etnik Bumiputera masih berpegang kepada sentimen 'politik pembangunan' serta setia bersama BN. Ini kerana BN terbukti berjaya membawa kemajuan dan kemakmuran negara seterusnya membina keyakinan pengundi terhadap kerajaan sedia ada dalam menerajui pentadbiran negeri dan negara yang berterusan. Justeru, populariti pemimpin dan sentimen 'tsunami politik' tidak dapat menembusi tembok mentaliti 'politik pembangunan' seterusnya pengundi yakin dengan realiti politik yang disemat oleh BN seterusnya mempengaruhi pola pengundian di Batu Sapi. Ini menunjukkan bahawa dasar transformasi yang diperkenalkan Perdana Menteri terus diterima pengundi dan memberi impak kepada politik negara. Rakyat mengharapkan pembangunan berterusan, suasana ekonomi yang kompetitif, kurang politiking/berpolitik agar mereka dapat hidup dengan aman, selesa dan sentosa. Namun begitu, dalam sesebuah pemerintahan perlu ada *check and balance* antara Kerajaan dengan pembangkang. 'Tsunami politik' PRU 2008 yang menyebabkan BN tewas di empat buah negeri yang mereka perintah sebelum ini dan gagal menawan semula Kelantan sejak 18 tahun serta gagal mempertahankan majoriti 2/3 kerusi Parlimen yang mereka capai sejak merdeka telah memberi hikmah dan pengajaran kepada BN agar tidak leka dan selesa dengan Kerajaan yang kukuh melalui penguasaan majoriti 2/3 kerusi Parlimen, sebaliknya bersedia dan konsisten untuk berkhidmat dengan bersungguh-sungguh kepada rakyat dan negara dan terbukti sekarang bahawasanya kepemimpinan Dato' Seri Najib telah melakukan beberapa

transformasi melalui slogan ‘1 Malaysia – Rakyat Didahulukan, Pencapaian Diutamakan’, ‘Pelan Transformasi Ekonomi’ dan ‘Pelan Transformasi Kerajaan’ dan hasilnya diterjemah dan diwar-warkan melalui ‘Program Jelajah Janji Ditepati’ di seluruh negara menuju PRU ke-13 akan datang.

Rujukan

- Abdul Rashid AR (1994) *Perjalanan pilihan raya Malaysia*. Berita Publishing Sdn. Bhd, Kuala Lumpur.
- Adsait Ahmad (1997) Kepemimpinan Datuk Seri Joseph Pairin Kitingan dalam Politik Sabah 1984-1994 (Latihan Ilmiah). Jabatan Sains Politik, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Ansir Salim, Ajis Lepit (2008) Senario pilihan raya ke-12 di Sabah: Antara calon atau parti. In: Worrn Hj. Kabul, Shireen Haron, Mat Zin Mat Kib, Abdul Kadir Rosline (eds) *Prosiding seminar politik Malaysia: Landskap politik Malaysia pasca pilihan raya ke-12*. Pusat Penerbitan Universiti (UPENA), Universiti Teknologi MARA, Sabah.
- Arnold Puyok (2008) The 2008 Malaysian general elections in Sabah: Looking beyond the “Peninsular Factor”. In: Worrn Hj. Kabul, Shireen Haron, Mat Zin Mat Kib, Abdul Kadir Rosline. *Prosiding seminar politik Malaysia: Landskap politik Malaysia pasca pilihan raya ke-12*. Pusat Penerbitan Universiti (UPENA), Universiti Teknologi MARA, Sabah.
- Arnold Puyok, Tony Paridi Bagang (2011) Parti Keadilan Rakyat’s (PKR) foray into Sabah politics: One step forward in 2004 and two steps backwards in 2010. *Conference On Elections And Democracy In Malaysia*. Department of Politics and International Relations, Faculty of Social Sciences, Universiti Malaysia Sarawak. 9-10 November.
- Asrhab Jan (2003) Politik Komuniti Bajau dalam politik Sabah (Latihan Ilmiah). Program Sains Politik, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Basri Jalie (1987) Politik etnik di Sabah: Satu kajian terhadap hubungan parti-parti politik dan kesannya terhadap kestabilan sosiopolitik Sabah (Latihan Ilmiah). Jabatan Sains Politik, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Chee Kui Uin@Chee Kui Jin (1993) Politik berbilang kaum: Satu analisis terhadap PBS (Latihan Ilmiah). Jabatan Sains Politik, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Chiok Phaik Fern (2011) Repositioning of opposition front and ruling coalition in the aftermath of Malaysian general election 2008: A study on the by-election results and the political issues involved. *Conference On Elections And Democracy In Malaysia*. Department of Politics and International Relations, Faculty of Social Sciences, Universiti Malaysia Sarawak. 9-10 November.
- Fadilah Sarbi, Mustafa Abd. Talip, Zainal Ajamain (2008) Pengaplikasian konsep gerrymandering dalam penentuan persempadanan Pilihan Raya DUN Sabah dalam PRU 12. In: Worrn Hj. Kabul, Shireen Haron, Mat Zin Mat Kib, Abdul Kadir Rosline (eds) *Prosiding seminar politik Malaysia: Landskap politik Malaysia pasca pilihan raya ke-12*. Pusat Penerbitan Universiti (UPENA), Universiti Teknologi MARA, Sabah.
- Fauziah Datuk Hj. Mohd Din (1987) Perhubungan Negeri dengan Persekutuan: Satu kajian politik Sabah dan Kerajaan Persekutuan (Latihan Ilmiah). Jabatan Sains Politik, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Guim Dombang@Dumbong (1986) Krisis politik Sabah 1985-1986: Satu kajian (Latihan Ilmiah). Jabatan Sains Politik, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Joseph Sipalan (2012) By-election 13: P185 Batu Sapi, Sabah (October 26 – November 4, 2010). In: Wong Chin Huat & Soon Li Tsin. (eds) *Democracy at stake?: Examining 16 by-election in Malaysia 2008-201*. Strategic Information and Research Development Centre, Petaling Jaya.
- Khong Kim Hong (1991) *Malaysia’s general election 1990*. ISEAS, Singapore.
- Kitingan JG, Ongkili MJ (1989) *Sabah: 25 years later 1963-1988*. IDS, Kota Kinabalu.

- Lorince Jumip (2002) Pola pengundian pilihan raya 1999: Kajian prestasi dan penerimaan rakyat terhadap Pemerintahan BN di Kuala Penyu, Sabah (Latihan Ilmiah). Program Geografi, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Mat Zin Mat Kib, Worrn Hj. Kabul (2008) Hubungan Kota Kinabalu-Kuala Lumpur pasca Pilihan Raya Umum ke-12. In: Worrn Hj. Kabul, Shireen Haron, Mat Zin Mat Kib, Abdul Kadir Rosline (eds). *Prosiding seminar politik Malaysia: Landskap politik Malaysia pasca pilihan raya ke-12*. Pusat Penerbitan Universiti (UPENA), Universiti Teknologi MARA, Sabah.
- Ongkili MJ (2003) The problems of Kadazandusun bumiputeraisme: Promises, privileges and politics. *Kajian Malaysia* 11 (1&2), 1-13.
- Loh Kok-Wah F (1996) A 'new Sabah' and the spell of development: Resolving federal-state relations in Malaysia. *South East Asia Research* 4 (1), 63-83.
- Masni Sanol (2002) Faktor etnik dalam Pilihan Raya Parlimen P.161 Sandakan, Sabah (Latihan Ilmiah). Program Geografi, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Mohamad Said Hinayat (1982) BN dan Politik Sabah sekitar 1975-1982: Satu kajian (Latihan Ilmiah). Jabatan Sains Politik, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Mohd Saprin (1985) Isu-isu politik dalam Pilihan Raya Umum DUN Sabah 1985 dan implikasinya kepada kedudukan serta pengaruh Parti BERJAYA (Latihan Ilmiah). Jabatan Sains Politik, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Moten AR (1999) The 1999 Sabah state elections in Malaysia: The coalition continues. *Asian Survey*. 39 (5), 792-807.
- Mustapa Abd Talip, Zainal Ajamain, Fadilah Sarbi, Samsam Abu (2008) Pola persempadanan DUN Sabah mengikut pembahagian Pembangunan Koridor Sabah (SDC): Satu penelitian awal. In: Worrn Hj. Kabul, Shireen Haron, Mat Zin Mat Kib, Abdul Kadir Rosline (eds). *Prosiding seminar politik Malaysia: Landskap politik Malaysia pasca pilihan raya ke-12*. Pusat Penerbitan Universiti (UPENA), Universiti Teknologi MARA, Sabah.
- Pemerhatian di lapangan (2010) (Parlimen Batu Sapi) (DUN Sekong – Jalan Sibuga, Kampong Gas, Jalan Batu Sapi, Tronglit, Sekong & Lupak Meluas; DUN Karamunting – Cecily, Tanah Merah, Jalan Leila, Kampong Gelam, Karamunting & Bokara). 1-4 November.
- Rizal Zamani Idris, Mohamad Shauki Mohd Radzi, Azizan Morshidi & Fauzie Sarjono (2008) Persepsi Umum Pengundi Masyarakat Berkaitan Isu-Isu Kempen dan Pemilihan Calon Pilihan Raya Umum Ke-12 di Sabah: Penelitian di Kota Belud dan Tuaran. Dlm Worrn Hj. Kabul, Shireen Haron, Mat Zin Mat Kib & Abdul Kadir Rosline. *Prosiding seminar politik Malaysia: Landskap politik Malaysia pasca pilihan raya ke-12*. Sabah: Pusat Penerbitan Universiti (UPENA), Universiti Teknologi MARA.
- Rusman Motalib (2003) Penyertaan politik: Kajian kes masyarakat Kota Kinabalu, Sabah (Latihan Ilmiah). Program Sains Politik, Fakulti Sains Sosial dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Sothi Rachagan S (1993) *Law and the electoral process in Malaysia*. University of Malaya Press, Kuala Lumpur.
- SPR (2003) *Laporan Suruhanjaya Pilihan Raya mengenai kajian semula persempadanan bahagian-bahagian Pilihan Raya Parlimen dan Negeri bagi Negeri Sabah (Jilid 1-syor)*. Suruhanjaya Pilihan Raya Malaysia, Putrajaya.
- SPR (2007) *50 tahun demokrasi dan pilihan raya di Malaysia*. Berita Publishing Sdn. Bhd, Kuala Lumpur.
- Sualim Sanan (1980) Pilihan Raya Umum Negeri Sabah 1976: Satu analisa (Latihan Ilmiah). Jabatan Sains Politik, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.
- Tay Shu Lan (1993) Tingkahlaku pengundi Sabah: Satu kajian perbandingan di Kawasan DUN Api-Api dan Sipitang (Latihan Ilmiah). Jabatan Geografi, Fakulti Sains Kemasyarakatan dan Kemanusiaan, Universiti Kebangsaan Malaysia, Bangi.

- Wan Shawaluddin Wan Hassan, Zaini Othman, Md. Saffie Abd Rahim (2008) Pendatang Asing Tanpa Izin (PATI) dan pilihan raya 2008 di Sabah. In: Worrnan Hj. Kabul, Shireen Haron, Mat Zin Mat Kib, Abdul Kadir Rosline (eds). *Prosiding seminar politik Malaysia: Landskap politik Malaysia pasca pilihan raya ke-12*. Pusat Penerbitan Universiti (UPENA), Universiti Teknologi MARA, Sabah.
- Wee Chong Hui (2008) Public finance in Sabah: Voting for development? In: Worrnan Hj. Kabul, Shireen Haron, Mat Zin Mat Kib, Abdul Kadir Rosline (eds) *Prosiding seminar politik Malaysia: Landskap politik Malaysia pasca pilihan raya ke-12*. Pusat Penerbitan Universiti (UPENA), Universiti Teknologi MARA, Sabah.
- Yahaya Ismail (1999) *Pilihan raya Sabah 1999: BN atau PBS?* Usaha Teguh Sdn. Bhd, Petaling Jaya.
- Zaini Othman, Sabihah Osman, W. Shawaluddin W. Hassan, Aliakbar Gulasan, Saat Awang Damit (2011) Will elections make a difference? The case of the Batu Sapi by-election. *Conference On Elections And Democracy In Malaysia*. Department of Politics and International Relations, Faculty of Social Sciences, Universiti Malaysia Sarawak. 9-10 November.